

УДК 351.763:347.157(477)

Л. Ф. КРИВАЧУК

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Проаналізовано явище дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні, з'ясовано сутність понять “діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти” та структуровано категорії дітей (“діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти”), як об’єкти державної політики щодо дітей в Україні.

Ключові слова: діти вулиці, бездоглядні діти, безпритульні діти.

The phenomenon of child’s neglect and homelessness is analysed in Ukraine, essence of concepts is found out: to “put streets”, “neglected children”, “homeless children”, and the categories of children are structured: to “put streets”, “neglected children”, “homeless children”, as objects of public policy in relation to children in Ukraine.

Key words: to put streets, neglected children, homeless children.

Явище дитячої бездоглядності та безпритульності є складним і неоднозначним феноменом. У науковій та спеціальній літературі для позначення цього явища часто користуються терміном “діти вулиці”. Проблема дітей вулиці є актуальною для України, вона також існує в багатьох країнах світу, у тому числі й з високим рівнем соціально-економічного розвитку. Наприклад, у Швеції дітей, які не контактують з батьками, проводять більшість часу в тимчасових і не призначених для проживання приміщеннях та на вулицях, називають покинутими. В Італії стосовно дитячої бездоглядності та безпритульності вживається термін “неповнолітні групи ризику”. У Великобританії дітей вулиці називають: “юні втікачі”, “ті, що сплять на вулиці”. У Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії дітьми вулиці називають переважно циганчат та дітей біженців [12, с. 12].

За оцінками ООН, у світі нараховується близько 150 млн так званих “дітей вулиці” у віці від 3 до 18 років. Приблизно 40 % цих дітей не мають житла, а інші працюють на вулицях, щоб підтримати свої сім’ї. Статистика щодо кількості дітей вулиці в європейських країнах також невтішна. У Великобританії кожного року близько 100 тис. дітей у віці до 11 років залишають домівки. У Франції йдуть з дому близько 40 тис. осіб з числа дітей та молоді. Для більшості європейських країн цю проблему пов’язано з міграційними процесами. Значну частину дітей вулиці складають вихідці з Марокко, Алжиру, Африки, Афганістану [18, с. 14–17].

В Україні не ведеться державна статистика щодо бездоглядних і безпритульних дітей. Однак деякі уявлення про чисельність дітей цієї категорії ми можемо отримати зі статистики щодо кількості вилучених з вулиці дітей, які жебракують і бродяжать, та кількості дітей, які перебувають у притулках для дітей. Так, станом на 1 січня 2009 р., за даними Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини,

кількість дітей, вилучених з вулиці, становила 31 089 осіб, кількість дітей, які перебували в притулках для дітей, – 17 780 осіб [15].

Соціальні, психологічні, правові аспекти дитячої безпритульності 20-х рр. ХХ ст. розглядалися у працях П. Блонського, Л. Василевського, Л. Виготського, А. Залкінда, В. Куфасва, М. Левітіної, А. Макаренка, В. Сороки-Росинського. Вітчизняному та зарубіжному досвіду подолання дитячої бездоглядності та безпритульності присвячено праці О. Безпалько, А. Бикова, В. Вакуленко, І. Горобець, Л. Гурковської, І. Долі, Т. Журавель, І. Зверєвої, А. Зінченка, А. Капської, Л. Оліференко, Ж. Петрочко, І. П'єші, Т. Шульги та ін. Водночас, державно-управлінські аспекти структурування таких категорій дітей, як “діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти”, є малодослідженими.

Мета статті – з'ясувати сутність понять: “діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти” та структурувати категорії дітей: “діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти”, з позиції державного управління.

У науковій літературі до сьогодні не існує досить вичерпного визначення поняття “діти вулиці”. Так, за визначенням ЮНІСЕФ, діти вулиці – це діти, для яких вулиця (у широкому розумінні слова – і незайняте житло, і незаселені землі, й ін.) стала постійним місцем перебування” [5]. У Словнику-довіднику для соціальних працівників та соціальних педагогів дано таке визначення цього поняття: діти вулиці – це діти, які працюють на вулиці; діти, які живуть на вулиці; діти, які живуть на вулиці разом із батьками” [16, с. 72–73]. Автори монографії “Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть” під поняттям “діти вулиці” розуміють бездоглядних і безпритульних дітей [1, с. 107].

На нашу думку, діти вулиці – це бездоглядні та безпритульні діти, які перебувають у несприятливих умовах соціалізації, розвитку, виховання, проживання, що часто є небезпечними для їхніх життя і здоров'я, та потребують соціально-правового захисту.

Звернімо увагу, що на законодавчому рівні в сучасній Україні не визначено поняття “діти вулиці”. Однак у подальшому дослідженні будемо користуватися твердженням, що до “дітей вулиці” відносяться “бездоглядні діти” та “безпритульні діти”. Тому доцільно з'ясувати сутність цих понять.

Термін “безпритульний” з'явився у ХVІІ ст. і пов'язаний із зародженням принципів державної політики відносно зuboжілих верств суспільства. Наприкінці ХVІІ ст. цей термін набуває поширення для визначення підлітків у віці 13 – 16 років без постійного місця проживання [6, с. 55–56]. У науковій літературі виокремлюють чотири хвилі масової безпритульності дітей: перша хвиля дитячої безпритульності зародилася за царської Росії (1910 р. – до 2,5 млн безпритульних дітей) й істотно посилилася в складних історичних обставинах наступного десятиріччя: перша світова війна, революція, громадянська війна, біженство, евакуація, голод, безробіття тощо (1921 р. – до 4,5 млн безпритульних дітей); друга хвиля дитячої безпритульності виникла у 1931 – 1933 рр., породжена колективізацією, Голодомором, репресіями; третю хвилю дитячої безпритульності спричинила друга світова війна, яка зробила сиротою та безпритульними мільйони дітей; четверта хвиля дитячої безпритульності виникла в пострадянських країнах, у тому числі й в Україні у 90-х рр. ХХ ст. як наслідок соціально-економічних потрясінь перехідного періоду і триває до цього

часу [7; 8, с. 11; 12, с. 14].

В енциклопедичній літературі зазначається, що “безпритульні діти” – це діти, які не мають батьківської або державної опіки, постійного місця проживання, відповідних до віку позитивних занять, необхідного нагляду, систематичного навчання й виховання [17, с. 146].

Нормативно-правове визначення поняття “безпритульні діти” вперше в сучасному законодавстві України було введено в 2001 р. в Законі України “Про охорону дитинства” (від 26 квітня 2001 р.), де термін “безпритульні діти” визначається так: “... це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім’ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання” [14]. У Законі України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” (від 2 червня 2005 р.) дається таке визначення терміна “безпритульні діти”: “... це діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім’ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання” [13]. Аналіз показує, що з остатнього визначення вилучено словосполучення “діти, які були покинуті батьками”. Це є логічним виходячи з двох наступних визначень, які наводяться в цьому ж Законі, а саме терміна “безпритульність”: “... стан людини, пов’язаний, з неможливістю фактично проживати (перебувати) в жиллому приміщенні, на яке вона має право”; терміна “безпритульний”: “... людина, яка перебуває у стані безпритульності” [13]. Тобто, діти, які були покинуті батьками, не обов’язково є безпритульними, але на сьогодні цю категорію дітей юридично не визначено. Ми вважаємо, що їх слід віднести до категорії “бездоглядні діти” та привести Закон України “Про охорону дитинства” (ст. 1) у відповідність до Закону України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” (ст. 2) у частині визначення терміна “безпритульні діти”.

Більш складним та неоднозначним є поняття “бездоглядні діти”. Найбільш уживаними є такі визначення цього поняття: діти, незабезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім’ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо) [12, с. 13]; діти, які залишилися без нагляду, уваги, турботи, позитивного впливу з боку батьків або осіб, що їх замінюють [17, с. 145].

У контексті державного управління з позиції діяльності органів державної влади у сфері державної політики щодо дітей ґрунтовним та логічним видається трактування цього поняття І. Горобець: “...бездоглядні діти – це діти, які мають сім’ю та визначене місце проживання, однак не забезпечені сприятливими умовами для духовного чи фізичного розвитку” [4, с. 44].

Експерти, опитані в ході соціологічного дослідження “Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні”, характеризують бездоглядних дітей за двома ознаками: 1) якщо дитина певний час живе на вулиці, незалежно від того, благополучна її сім’я чи ні, має вона сім’ю чи є вихованцем інтернатного закладу; 2) якщо сім’я дитини асоціально (соціально неблагополучна) незалежно від того, чи живе дитина вдома чи на вулиці [12, с. 13].

Водночас, на законодавчому рівні на сьогодні немає нормативно-правового визначення поняття “бездоглядні діти”. Такою ж є проблема щодо визначення двох інших понять, зокрема “діти, які бродяжать”, “діти, які жебракують”, оскільки ці

категорії дітей ми відносимо до бездоглядних дітей. Ця нормативно-правова неузгодженість значно ускладнює роботу органів державної влади щодо соціально-правового захисту бездоглядних та безпритульних дітей (у тому числі дітей, які жебракують та дітей, які бродяжать) та ще більше загострює проблему дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. Про це свідчать і результати соціологічних досліджень.

Так, за результатами дослідження, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, на запитання: “Як Ви вважаєте, наскільки гострою для України є проблема бездоглядності та безпритульності дітей?” – 75 % респондентів зазначили, що “проблема є дуже гострою, втрачено контроль держави”; 13 – “проблема гостра, але знаходиться під контролем державних органів”; 5 – “проблема існує, однак на сьогодні не є гострою”; 0 – “проблеми не існує”; 1 % – “мені байдуже” [12, с. 35]. Отже, як бачимо, переважна більшість опитаних вважає, що ситуація в Україні щодо бездоглядних і безпритульних дітей є надзвичайно гострою, і державні органи не здійснюють належних контролю та діяльності щодо запобігання цьому явищу.

Вважаємо, що на державному рівні необхідно здійснити експертизу законодавства з питань дитинства щодо приведення формулювань, визначень до єдиного понятійного апарату та законодавчо визначити поняття: “бездоглядні діти”, “діти, які жебракують”, “діти, які бродяжать”, “жебракування”, “бродяжництво”.

Феномен дитячої бездоглядності та безпритульності є багатоаспектним. Одним з аспектів цього феномена є складність у чіткому визначенні того, до якої категорії належить дитина – “бездоглядні діти” чи “безпритульні діти”.

Узагальнивши досвід країн світу, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) до бездоглядних і безпритульних дітей (“дітей вулиці”) відносить: 1) дітей, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують в іншому місці; 2) дітей, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселеність житла, експлуатацію та різні види насильства проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці; 3) дітей – вихованців інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці [12, с. 12].

У Державній доповіді про становище дітей в Україні “Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей” залежно від зв'язків з родиною чи інституціями, що їх замінюють, виділяють такі категорії бездоглядних і безпритульних дітей: 1) не мають батьків і живуть на вулиці: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти – втікачі з державних установ; 2) мають батьків, пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці, їхні зв'язки з сім'єю повністю розірвано; 3) мають батьків, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; 4) мають батьків, але на вулиці проводять весь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені) [12, с. 15].

У науковій літературі (за А. Капською) бездоглядних і безпритульних дітей поділяють за місцем проживання дитини, наявністю та характеристикою сім'ї на такі категорії: 1) діти, які реально не мають сім'ї й постійно мешкають на вулиці; 2) діти, які постійно мешкають на вулиці й мають асоціальні сім'ї; 3) діти, які постійно мешкають на вулиці й мають нормальні сім'ї; 4) діти, які не мають сім'ї, але періодично живуть то вдома, та на вулиці; 5) діти, які періодично живуть то вдома,

то на вулиці і мають асоціальну сім'ю; 6) діти, які періодично живуть то вдома, то на вулиці і мають нормальну сім'ю; 7) діти, які живуть удома, але батьків не мають; 8) діти, які живуть удома, але їхня сім'я є асоціальною; 9) діти, які живуть удома, мають нормальну сім'ю, але весь час чи більшість часу проводять на вулиці [10].

На думку В. Вакуленко, поняття “безпритульні діти” вкючає в себе і визначення “бездоглядні діти”. Воно поділяється, за цим підходом, на такі великі групи: 1) безпритульні діти, які втратили батьків чи опікунів або зв'язок з ними та внаслідок цього опинилися на вулиці; 2) бездоглядні діти, які мають батьків або знаходяться під опікою, але не мають повного матеріального забезпечення, належних умов виховання й унаслідок цього більшу частину дня знаходяться на вулиці [2, с. 94].

Науковці Державного інституту проблем сім'ї та молоді до бездоглядних і безпритульних дітей відносять такі групи дітей: 1) безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, яких вигнали з дому батьки; 2) бездоглядні діти – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів); психічних розладів батьків; байдужого ставлення батьків до виховання дітей; 3) діти – втікачі з навчально-виховних установ – діти, яких не влаштовують умови життя й виховання в цих закладах, які зазнали психічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу або притулках; 4) діти – втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку; 5) діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці; діти, позбавлені систематичного батьківського догляду; аутсайтери шкільних колективів і діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, схильні до безцільного проведення вільного часу [3].

Звернувшись до результатів дослідження “Соціальні послуги безпритульним і бездоглядним дітям”, можна визначити основні категорії дітей, які є бездоглядними і безпритульними, на думку експертів. Так, на запитання: “Охарактеризуйте, будь ласка, яких саме дітей Ви зараховуєте до бездоглядних і безпритульних дітей?” – експертами дані нижченаведені відповіді (вказано % від загальної кількості опитаних експертів). До “безпритульних” належать діти: 1) реально не мають сім'ї і постійно живуть на вулиці (95 %); 2) втікачі з інтернатних закладів (61); 3) постійно живуть на вулиці і мають асоціальну сім'ю (48); 4) живуть і вдома, і на вулиці, мають асоціальну сім'ю (23); 5) постійно живуть на вулиці, мають нормальну сім'ю (15); 6) живуть і вдома, і на вулиці, мають нормальну сім'ю (11 %). До “бездоглядних” належать діти: 1) які живуть удома, мають нормальну сім'ю, але більшість часу проводять на вулиці (100 %); 2) живуть і вдома, і на вулиці, їхня сім'я асоціальна (89); 3) постійно живуть на вулиці, мають нормальну сім'ю (85); 4) живуть і вдома, і на вулиці, мають асоціальну сім'ю (76); 5) постійно живуть на вулиці, мають асоціальну сім'ю (50); 6) втікачі з інтернатних закладів (37 %) [11, с. 46–47].

Потенційним резервом і поповненням бездоглядних і безпритульних дітей є “діти-втікачі”, в яких причиною втечі з дому є патохарактерологічні особливості, відхилення у психічному чи особистісному розвитку. Це є діти: 1) які постійно втікають з дому внаслідок сімейних конфліктів, насильства, знущання, поганого ставлення батьків; 2) які прагнуть подорожей, пригод; 3) з імпульсивною поведінкою [1, с. 107].

До бездоглядних і безпритульних дітей доцільно також у багатьох випадках віднести дітей трудових мігрантів. За даними моніторингу, проведеного Міжнародним жіночим правозахисним центром “Ла Страда Україна” спільно з Міністерством освіти і науки України (тепер – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України) у 2009-2010 рр., в Україні нараховується 72 178 дітей трудових мігрантів. Найбільше таких дітей у Закарпатській (14 559 осіб); Чернівецькій (10 255); Львівській (8 815); Івано-Франківській (7 000 осіб) областях [8].

Узагальнення та аналіз результатів наукових досліджень з питань дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні дають підставу для таких висновків:

1. Для забезпечення ефективної діяльності органів державної влади з метою запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності необхідно чітко визначити та структурувати категорії дітей: “діти вулиці”, “бездоглядні діти”, “безпритульні діти”, як об’єкти державної політики щодо дітей в Україні. На нашу думку, “діти вулиці” – це “бездоглядні та безпритульні діти, які перебувають у несприятливих умовах соціалізації, розвитку, виховання, проживання, що часто є небезпечними для їхніх життя і здоров’я та потребують соціально-правового захисту”. Вважаємо, що до “дітей вулиці” належать: “бездоглядні діти” і “безпритульні діти”.

2. До “бездоглядних дітей”, на нашу думку, належать діти:

– яких залишили (або періодично залишають) батьки без нагляду та догляду (насамперед, це стосується дітей дошкільного та молодшого шкільного віку);

– які виховуються в неблагополучних сім’ях (у сім’ї зловживають алкоголем, наркотиками; займаються протиправною діяльністю; домінує агресивна поведінка, насильство, експлуатація щодо дітей);

– які виховуються в зовні благополучних сім’ях, але з різних причин (конфліктність, психологічні особливості, відсутність взаєморозуміння, тиранія, гіперопіка, всюдозволеність тощо) більшість часу проводять “на вулиці”, ведуть асоціальний спосіб життя;

– з сімей трудових мігрантів, які виховуються в несприятливих умовах їхніх соціалізації, виховання, навчання та розвитку.

3. До “безпритульних”, на нашу думку, належать діти:

– які були вимушені залишити сім’ю і не мають певного місця проживання;

– які проживають із сім’єю і не мають (разом із сім’єю) певного місця проживання;

– втікачі, які самі залишили (або періодично залишають) сім’ю і не мають певного місця проживання;

– втікачі, які самі залишили (або періодично залишають) навчально-виховні заклади і не мають певного місця проживання.

4. Таке структурування об’єкта, на нашу думку, не тільки дозволяє глибше розібратися у специфіці феномена дитячої бездоглядності та безпритульності, але й створює передумови для розроблення конкретних заходів і визначення певних видів допомоги, необхідної представникам названих категорій.

5. На державному рівні необхідно здійснити експертизу законодавства з питань дитинства щодо приведення формулювань та визначень до єдиного понятійного апарату, законодавчо визначити поняття: “бездоглядні діти”, “діти, які жебракують”, “діти, які бродяжать”, “жебракування”, “бродяжництво”, та привести Закон України

“Про охорону дитинства” (ст. 1) у відповідність до Закону України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” (ст. 2) у частині визначення терміна “безпритульні діти”.

Література:

1. Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліття : [монографія]. – К. : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
2. Вакуленко В. М. Досвід подолання дитячої безпритульності в радянській Україні / В. М. Вакуленко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 93–100.
3. Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки. – К. : ДЦССМ, 2003. – 125 с.
4. Горобець І. Проблеми законодавчого забезпечення державної політики щодо дитячої безпритульності та бездоглядності / І. Горобець // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – Вип. 3 (39). – С. 42–44.
5. Дети улицы. Что нужно знать для успешного управления проектом. – Child Норе. Великобритания : ЮНИСЕФ, 1998.
6. Доля І. М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика / І. М. Доля // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 55–59.
7. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні у 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – К., 2002. – 17 с.
8. Інформаційна довідка про проведення інформаційно-освітньої, соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів в навчальних закладах України. – Режим доступу : <http://www.lastrada.org.ua>
9. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / [О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петровичко. – К. : КАЛИТА, 2010. – 376 с.
10. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / за ред. А. Капської. – К. : Інтернаціональний союз ; Ліга соціальних працівників України, 2003. – 260 с.
11. П'єша І. В. Соціальна допомога безпритульним та бездоглядним дітям, що надається закладами та організаціями різного підпорядкування / І. В. П'єша // Український соціум. – 2007. – № 5/6 (22/23). – С. 44–56.
12. Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні : держ. доп. про становище дітей в Україні за підсумками 2003 р. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 195 с.
13. Про основи соціального захисту бездоглядних громадян і безпритульних дітей : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV, зі змінами. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
14. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2492-III, зі змінами. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
15. Реалізація права дитини на виховання в сім'ї : державна темат. доп. про становище дітей в Україні за підсумками 2008 р. – К. : Держ. ін-т. проблем сім'ї та молоді, 2009. – 209 с.

16. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
17. Соціальна робота : корот. енцикл. слов. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
18. Child Homelessness in Europe – an Overview of Emerging Trends. – FEANTSA, 2007. – 38 p.

Надійшла до редколегії 31.03.2011 р.